

Бүркітбаева Ш.Д.

1-курс докторанты, Тюркской кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАН ҰЙҒЫРЛАРЫ: ТАРИХИ ТАҒДЫР ЖӘНЕ ОНЫҢ ПОЭЗИЯДАҒЫ ЖЫРЛАНУЫ

Мақалада Қазақстандағы ұйғырлардың тарихи Отандарынан еріксіз қазақ жеріне көшірілуі, біресе Қытай империясы, біресе Ресей империясы тарапынан езгіге, зорлық-зомбылыққа ұшырауы, ұйғыр халқының ауыр тағдырының поэзиядағы жырлануы жайында баяндалады. Тәуелсіз Қазақстанда өмір сүріп жатқан ұйғыр диаспорасы ақындарының тарихи атамекенге деген сағынышы арқау болған шығармалары талданады.

Түйін сөздер: Қазақстан, ұйғырлар, тарих, көшу-қону, поэзия.

Burkitbayeva Sh.

Doctoral student 1 course, Al-Farabi Kazakh National University,
Faculty of Oriental Studies Chair TURKSOY, Kazakhstan, Almaty

Uighurs of Kazakhstan: historical destiny and its poetry

The article deals with the movement of Uighurs from their historical homeland to Kazakh lands, to the Chinese empire or to the murders of the Russian Empire, violence and poetry of the great destiny of the Uighur people. The works of Uighur diaspora poets, who are living in independent Kazakhstan, are criticized for their lack of respect for historical attitudes.

Key words: Kazakhstan, Uyghurs, history, transitions, poetry.

Буркитбаева Ш.Д.

докторант 1 курса, факультет востоковедения, кафедра ТЮРКСОЙ,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Ұйғуры Казахстана: историческая судьба и ее поэзия

В статье рассматривается перемещение уйгуров со своей исторической родины на казахские земли, в Китайскую или Российскую империю, убийства и насилие, а также поэзия великого уйгурского народа. Стихи поэтов уйгурских диаспор, живущих в независимом Казахстане, характеризуются воздержанием от истории.

Ключевые слова: Казахстан, уйгуры, история, переходы, поэзия.

Кіріспе

Қазақ халқының ықылым замандардан бүгінге жеткен салт-дәстүрі, мәдени жәдігерлері мемлекетіміздегі түбі бір түркі тектес халықтар диаспоралары мұраларымен үндес, тектес сипатымен бағаланады. Біртұтас түркі мәдениеті ұғымының ғасырлардан жеткен жолын Қазақстанның жаңа тарихын, жаңа дәуірін бірге өркендетуге атсалысып келе жатқан бауырлас, қандас халықтардың да жалғастыратыны анық. Байырғы сақ, ғұн, түркі мәдениеттері-

нің қара шаңырағы Қазақстан болғандықтан ғаламның барлық құрлықтарында өмір сүріп жатқан түбі бір қандас халықтардың барлығы да біздің отанымызды, қазақ даласын мәңгілік тірек, медеу тұтып келгені – тарихтың шындығы. Елімізде өмір сүріп жатқан ұйғырлар да сондай халықтардың бірі. Қазақстандық ұйғыр ақындары шығармашылығы ұлттық және жалпытүркілік сөз өнері дамуы жалғастығының көрсеткіші.

Ұйғырлардың тарихи атамекені – қазіргі Қытай Халық Республикасы. Ұйғырлар ХІХ жә-

не XX ғасырларда болған саяси және әлеуметтік оқиғалар нәтижесінде батысқа да шығысқа да ағылып көшуге мәжбүр болған халық. Бірсыпырасы Таяу шығыс пен Еуропаға да көшкен. Көштің басым бөлігі көрші жатқан Қазақстан мен Қырғызстанға бағытталған.

Негізгі бөлім

Қазақ топырағына көшу мәселесіне келсек, 1864-1867 жылдары болған көтеріліс нәтижесінде Шығыс Түркістанда екі сұлтандық Жетішәһар және Іле сұлтандығы құрылады. XIX ғасырдың орта шенінде Қытай елінде диқандар көтерілісі етек алып, Қытай империясы Шығыс Түркістандағы көтерілісті басуға әлі келмеді. Ал, Ресей империясы бұл өлкеде ұйғырлардың дербес мемлекет болып салтанат құруының басқа туысқан түркі халықтарға әсер етуінен шошынды. Ресей неше түрлі айып, сылтаулар тауып 1871 жылы Іле өлкесін басып алды. Қытай империясы өз ішіндегі диқандар көтерілісін басқаннан кейін, 1877 жылы Йәттәшәр хандығын қиратты. Іле өлкесінде орыс әскерлері тұрғандықтан оны дипломатиялық жолмен алуға тырысты. 1881 жылы 24 ақпанда Қытай мен Ресей арасында Ілені Қытайға қайтарып беру жөніндегі келісімшартқа қол қойылады. Келісімнің екінші бабында бұқара халықтың өз қалауы бойынша Ресей империясы территориясына, яғни Қазақ жеріне көшуге рұқсат берілуі көрсетіледі. Ондағы мақсат Жетісу өңірін игеру үшін (диқаншылықты дамыту үшін) арзан қол күші керек болған еді. Йәттәшәр хандығын басып алудағы Қытайдың жауыздығынан хабардар болған халық орыстың патшасын Қытайға қарағанда әділетті деп ойлап Жетісу өңіріне көше бастаған. Сол жылдары көшкен халықтың саны 45 мыңнан астам еді. Қытай үкіметі көшкісі келмегендерді ауыр жазаларға тартқан. Ал, Ресей тарапы, патша үкіметі болса, өз кезегінде көшіп келгендерді құл ретінде қолданған. Халықтың зорлық-зомбылыққа, надандыққа қарсы шығуы, бостандықты аңсауы жырларына арқау болды. Бұл дәуірдегі ұйғыр поэзиясы негізінен осы тақырыптарды қозғап, шебер жеткізе білді. «Көш-көш» дастанында орыстардың езгісі, халықтың оларға деген жеккөрініш, жиіркеніш сезімі, жанайқайы, өз отандарын сағынуы, көш барысында көрген азаптары, қазақтың жеріне келіп орналасулары былай суреттеледі:

Ag padişa leşkeri, Aq patşa әскері,
Altun kolap taş kesti. Алтын іздеп тас кесті.
Dixanlarni köç köç dep, Егіншілерге көш, көш деп,
Qiliç bilen baş kesti. Қылышпенен бас кесті.

‘Almutığa köç’ deydü, «Алматыға» көш дейді,
Barar yerimiz qumluq. Баратын жеріміз құмды.
Ras gepini eytmaydu, Шындықтарын айтпайды,
Közi kök, beşi yunluq Көзі көк, басы жүнді... (Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Жоғарыда келтірілген шумақтардан Алматыны жерсінбей, жері құмды екен деп, өз туған жерлеріне жетпейтіндігін айтып, Алматыны қорашсынып, көңілдері толмағандығын байқаймыз. Сол жерге алып келген орысты («көзі көк, басы жүнді») шындықты айтпай әкелді деп налиды.

Bu yolda tola mandim, Бұл жолда ұзақ жол жүрдім,
Bu yol minin yolduşum. Бұл жол маған жолдас болды.
Herip eçip kelgende, Қалтырап, аш келгенінде,
Su berdi bir qolduşum. Су берген бір кісі болды...,
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

– деп жаяулап, жалпылап, арып-ашып, аш-жалаңаш жеткендерінде жергілікті халықтың, қазақ қандастарының көмек қолын созып, ішерге ас, киерге киім бергенін жазады. Ал, төмендегі шумақтардан туған жерге деген сағыныш, Іленің сұлулығын әспеттеп, әр талын тұнған маржанға теңейді. Бөгде елде жұмыс істеп қажыдық, шаршадық деп Ресей империясының қара жұмысқа жегіп, жер жыртқызып, егін еккізіп, құл есебінде пайдаланғанын ашына жырға қосады. Жарытып тамақ бермей, жұмысқа салғандарына қорланып, тағдырларына лағнет айтады.

İli yolida tallar, Іле жолында талдар,
Her tallarda marcanlar. Әр талда маржандар.
Xeçnin şehride işlep, Басқаның қаласында жұмыс істеп
Uprap ketti bu canlar. Қатты шаршады бұл жандар.

Hoymu xar bulup kettuq, Мұншама көп қорландық,
Yaqa yurtlarda işlep. Өзге елде жұмыс істеп.
Yar xalta evetiptu, Әйелім қалта жіберіпті,
‘Yisun’ dep toqaç çişlep. «Жесін» деп бір тілім нан...
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Алматы қаласының маңындағы Алматы облысына қарасты Шелек елді мекеніне әкеліп, орналастырғанда, «Шелек керемет, Шелекке барасындар» деп еді, Шелектің мақтайтындай ештеңесі де жоқ, жап-жасыл туған жер артта қалды, Шелегің шаңы бұрқыраған жер екен деп, тағдырларына өкпе артады. Жыр жолдарынан жайқалған туған жерлерімен салыстыра алмай Шелекті жерсінбеген ұйғыр халқының көшпесек залымның қолында ойыншық боламыз деген қорқыныш сезімдері де анық байқалады.

Çilek, Çilek deydiken, Шелек, Шелек дейді,
Mahtıgucılık yoq çilek. Мактайтындай түгі жоқ,
Шелек(тің).
Kelgiçe yayaq kelduq, Келерде жаяу келдік,
Tetür iken bu pelek. Тағдырымыз терісіне айналғандай.

Köçmen bolğan ademler, Көшпенді болған адамдар,
Qilviqe qarar mandı. Құбылаға қарай жүрді.
Köçmey kalğan ademler, Көшпей қалған адамдар,
Zalim qulida qaldi. Залымның қолында қалды
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Ұйғырлардың басым бөлігі Алматы облысының Жаркент елді мекенін қоныстанды. Дастанда Жаркент деген жерге көшіп кетіп жатыр деп, елдің сол жаққа үдере көшкенін де, елден естігендері бойынша Жаркент жақта қарағаш көп дейді деп, Жаркентке барсақ күніміз қандай болады деген алдағы күндеріне алаңдаушылықтары да жыр жолдарынан көрінеді.

Osekke baramiz dep, Осекке барамыз деп,
Ösekçi xiyal qildi. Жалған қиял болды.
Yarkent digen yerlerge, Жаркент деген жерге.
Köçür barğanlar boldı. Көшіп кеткендер болды.

Yarket digen yerlerde, Жаркент деген жерде,
Qara yağaç kör iken. Қарағаш көп дейді.
Ğeripliq esir qılsa, Сүргінге тұтқын болса,
Xeç dertlik bolar iken. Халық қапалы болады
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Басымызға түскен бұл жағдайға қарсы қолданар шара жоқ, көшпейміз десек те одан пайда жоқ, Атақоныс – Құлжа залымдардың қолында қалды, туған жерде дұшпанның ойран салуы жанымызды жегідей жейді, қолдан келер қайран жоқ, деп жырлайды.

Ketmeymiz digen bilen, Көшпейміз десек те,
Bu işqa nime çare. Бұл іске бар ма шара.
Ğulcini besip aldi, Құлжаны басып алды,
Dilimiz sunuq pare. Құлазыған жанымыз парам-парша...
(Çağdaş uyğur edebiyatı tarihi, 2017:2-3).

Қорытынды

Қорыта келе айтарым, Қазақстанға ұйғырлардың олай-бұлай көшуі кейін де, XX ғасырда да болып тұрды. 1918 жыл қызылдардың ұйғырларды ату жылы деп аталады. Сол ату жылы және азамат соғысы жылдары 20 мыңдай ұй-

ғыр қырылып, біраз ұйғыр тағы да Құлжа жаққа көшіп кеткен.

Қазақ жеріне ұйғырлардың соңғы үлкен көші 1962 жылы Құлжадағы қанды оқиғадан кейін болды. Өз заманында орыс империясы мен Қытай империясы орнатқан шекарадан халықтарымыздың осылай арылы-берілі өтуі – тарих тауқыметінің көрінісі ғана емес, туысқан қазақ пен ұйғырдың арасындағы бауырластықтың, достықтың да ерекше көрінісі. Қазақстан тәуелсіздігін алғанда ұйғыр ағайын да ерекше қуанды. Өйткені, қазақ жеріндегі ұйғырлар жерін мекен етіп, нанын жеп отырған Қазақстанды өздеріне мәңгілік екінші Отан етіп қабылдап, ұдайы амандығын тілейді. Қазақ елінде өмір сүріп жатқан ұйғыр зиялыларының бірі, көрнекті ақын Махмут Абдурахмановтың «Қазақстан» атты өлеңінен Қазақстанды мәңгілік Отан сезінген ақын жүрегінің лүпілі сезіледі:

Туғұлған қутлук диярим,
Әзизсән маңа анамдәк...
...Бағдики әркин кушлириң,
Тағлириң, чәксиз даларин –
Барчиси һаят хушлуғум,
Қазақстан, қутлук диярим (Абдурахманов, 2004:269)

Туылған құтты мекенім,
Әзизсін маған анамдай...
...Бақтағы еркін құстарың,
Тауларың, шексіз жайлауың –
Баршасы өмір құштарым,
Қазақстан, құтты мекенім (Аударған автор)

Ұйғырлар қазақ топырағында басқа ұлттармен терезесі тең, еркін тыныстап өмір сүріп жатқанын туысқан қазақ халқының кең пейілінің арқасы деп біліп, әрдайым қазақтарға ризашылығын білдіріп, поэзияға арқау етті. Қазақстандық ұйғыр ақыны М. Абдурахмановтың «Қазақ досыма» атты өлеңінен үзінді келтірсек:

...Ұйғыр өзін бұл жақта тоқ санайды.
Жылайды қарт жырақта ақ самайлы.
Қайырылса қанаты қыран елдің,
Сай-сүйегін қалайша қақсамайды?!
Менің үшін кейде аспан қаралы аспан.
Көңіл жүйрік алайда ала қашқан.
Келгендеймін бәйгеден сен келгенде,
Қалсамдағы байлаулы мама ағашта
(Абдурахманов, 2004:150) (Аударған Қ.Мырзалиев)

Әдебиеттер

- Çağdaş uygur edebiyatı tarihi, Hazırlayan Dr. Neşe Harbalioglu, Dr. Raile Abdulvahit Kaşgarlı, Gazi kitapevi, 2017. –Ankara: – 347 б.
- Абдурахманов М. Тугунлар. – Алмута: Білім, 2004. – 472 б.
- Литература народов Казахстана. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2004. – 352 с.
- Современная литература народа Казахстана. – Алматы: Evo Press, 2014. – 488 с.
- Уйғур совет әдебиетиниң тарихи. – Алмута: Наука, 1986.
- Алимжан Тиливалди-Хамраев. Уйғурская поэзия Независимого Казахстана. – Алматы, 2014. – 256 с.
- Абдурахманов М. Жиллар садаси. – Алмута: Жазушы, 1999. – 222 б.

References

- Çağdaş uygur edebiyatı tarihi, Hazırlayan Dr. Neşe Harbalioglu, Dr. Raile Abdulvahit Kaşgarlı, Gazi kitapevi, 2017. – Ankara: – 347 b,
- Abdurahmanov M. Tugunlar. – Almuta: Bilim, 2004. – 472 b,
- Literatura narodov Kazakstana. – Almaty: NITS “Gilim” 2004. – 352 s.
- Sovremennaya Literatura naroda Kazakstana. – Almaty: Evo Press. 2014 – 488 s.
- Uigur Soviet adebiyetinin tarihi, – Almuta: Nauka, 1986.
- Alimcan Tilivaldi-Hamraev. Uygurskaya poezya Nezavisimogo Kazahstana. – Almaty, 2014. – 256 s.
- Abdurahmanov M. Jillar sadasi. – Almuta: Jazushi, 1999. – 222 b.